

II PRACOWNIA FIZYCZNA – część Pracownia Jądrowa

Ćwiczenie nr 5

Spektrometria promieniowania α . Wyznaczenie wydajności detektora (oraz aktywności nieznanego izotopu promieniotwórczego).

1. Cel ćwiczenia:

- zapoznanie się z techniką wykonywania pomiarów spektrometrii promieniowania α , w tym poznanie/przypomnienie pojęć: „kalibracja energetyczna detektora” i „wydajność detekcji detektora”.
- wykonanie lub sprawdzenie kalibracji energetycznej i obliczenie wydajności detektora
- wyznaczenie aktywności izotopów standardu kalibracyjnego i porównanie ich z wartościami teoretycznymi.
- Wyznaczenie wydajności detektora dla linii „nieznanego” izotopu promieniotwórczego typu α .

Po zakupie przez IF odpowiedniego źródła: Rozpoznanie nieznanego izotopu promieniotwórczego typu α i wyznaczenie jego aktywności. Parametry nieznanego izotopu muszą być identyczne lub bardzo bliskie parametrom źródła kalibracyjnego (gęstość, kształt, wymiary).

2. Wstęp teoretyczny pomocny w wykonaniu i opracowaniu ćwiczenia

Proces rozpadu jądra promieniotwórczego przez rozpad typu α jest procesem dwuciałowym: z jądra macierzystego emitowana jest cząstka α (czyli jądro He) – składające się z dwóch protonów i 2 neutronów. Jądro wtórne, powstałe po rozpadzie, ma więc 2 neutrony i 2 protony mniej. W rozpadzie uwalniana jest energia Q_α , zwana energią rozpadu, która rozdzielona jest (zużyta) na nadanie cząstce α i jądra wtórnemu (jądra odrzutu) energii kinetycznej.

Można więc zapisać: $Q_\alpha = T_\alpha + T_{\text{jądro odrzutu}}$. Rozpad dwuciałowy determinuje charakter widma cząstek α (czyli zapisu linii (pików)), których energie odpowiadają energii emitowanych cząstek α . Jest to widmo *liniowe* (pokazuje, jaką energię „wzięła” cząstka α z energii rozpadu).

Energia cząstek α jest charakterystyczna dla każdego izotopu α -promieniotwórczego, więc określenie energii linii w widmie pozwala na analizę jakościową próbki, tzn. na identyfikację izotopów α -promieniotwórczych w próbce.

Określenie intensywności danej linii w widmie (czyli pola piku) i znajomość wydajności detektora dla danej energii cząstki α pozwala na obliczenie aktywności izotopu, który wyemitował tę cząstkę α (analiza ilościowa).

Aby uzyskać poprawne wyniki analizy jakościowej i ilościowej, trzeba mieć pewność, że detektor jest poprawnie skalibrowany zarówno co do zależności kanał - energia, jak i co do zależności energia – wydajność detektora. Pierwsza zależność nosi nazwę kalibracji energetycznej, druga – kalibracji wydajnościowej.

Kalibracja energetyczna polega na przypisaniu poszczególnym kanałom układu rejestrującego odpowiednich wartości energii, co umożliwi rozpoznanie pików pochodzących od różnych izotopów na skali energetycznej. Zwykle jest to zależność liniowa:

$$E(keV) = a \cdot x + b \quad (1)$$

gdzie: a i b – współczynniki kierunkowe prostej, x – nr kanału. Zależność ta to zamiana wartości kanału na wartość energii.

Krzywa wydajności detekcji detektora podaje zależność wydajności detekcji promieniowania η detektora od energii (którą znamy na podstawie kalibracji energetycznej).

Wydajność detektora na zliczenia określonego typu promieniowania jest istotną cechą licznika.

Wydajność tę definiujemy jako stosunek liczby zliczeń detektora N_z do liczby cząstek padających N_p na powierzchnię czynną detektora w tym samym odstępie czasu: $\eta = N_z/N_p$.

W liczbę zliczeń nie wchodzi zliczenia tła detektora. Wydajność licznika na promieniowanie α zależy od energii kwantów α , rozmiarów licznika, rodzaju licznika i ustawienia względem kierunku padania promieniowania [Araminowicz...].

Wiedząc, że pole pod pikiem jest proporcjonalne do aktywności danego izotopu, aktywność A można obliczyć korzystając z zależności:

$$A(Bq) = \frac{N(cps)}{\eta \cdot \omega} \quad (2)$$

gdzie:

N (cps) - szybkość zliczania (liczba zliczeń na sekundę w pikie – *counts per second*)

ω - wydajność emisji promieniowania o określonej energii przypadająca na jeden rozpad (wartość tabelaryczna). W przypadku, gdy izotop emituje cząstki α o jednej wartości energii,

ω równa jest 1.

η - wydajność detektora dla danej energii (w naszym przypadku będzie wyznaczona w doświadczeniu).

A - aktywność znanego izotopu w dniu pomiaru. W naszym przypadku jest to aktywność znanych izotopów standardu kalibracyjnego podanych w Tabeli 1, wyznaczona (wyliczona) w dniu wykonywania pomiarów z prawa rozpadu promieniotwórczego. [Chibowski...].

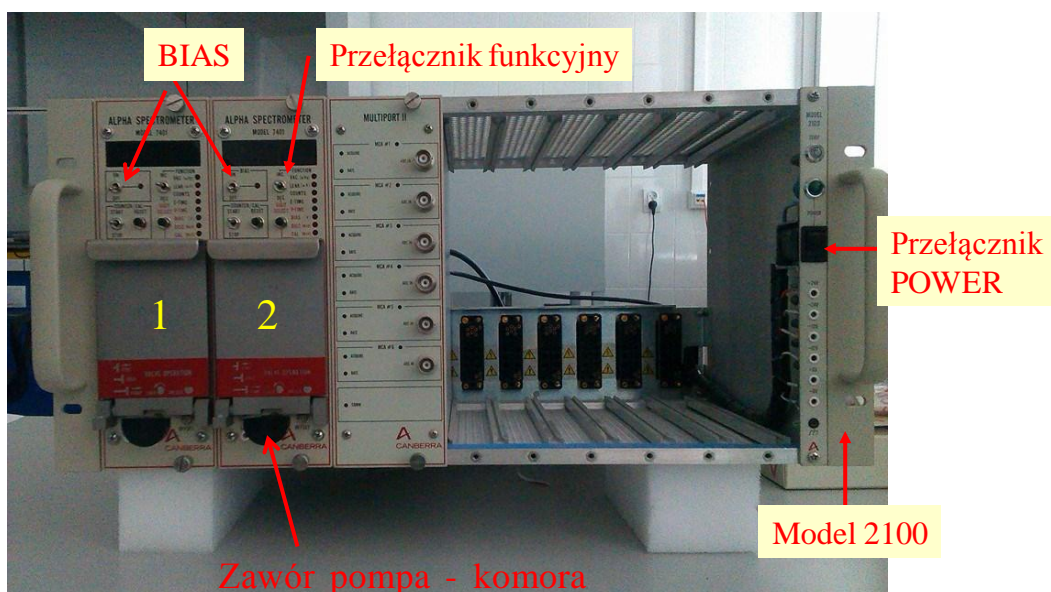
Znając wielkości N , A i ω możemy, na podstawie wzoru (2),
obliczyć wartość wydajności detektora η .

3. Opis stanowiska pomiarowego

- ALPHA SPECTROMETER (wyprodukowany przez firmę Canberra)
- Pompa próżniowa WELCH 1400C-02
- Oprogramowanie GENIE-2000 (Canberra)

Stanowisko do spektrometrii promieniowania α składa się z detektora półprzewodnikowego umieszczonego w komorze próżniowej wielokanałowego spektrometru. Pomiary wykonuje się po umieszczeniu źródła w komorze próżniowej zgodnie z opisem wykonania ćwiczenia zamieszczonym poniżej. Do obsługi urządzenia, akwizycji danych i ich analizy służy program GENIE-2000 – uruchamiany w systemie Windows XP MODE, który uruchamia się automatycznie po włączeniu komputera i zalogowaniu (*hasło-Canberra*).

4. Obsługa aparatury i wykonanie pomiarów.

4.1 Przygotowanie układu pomiarowego do pracy. (opracowanie dr Urszula Majewska)

- Włączyć komputer - uruchamia się w systemie Windows 7 w trybie XP MODE – pojawia się okno XPM User – wpisać hasło Canberra. Otwiera się okno XPM User – wpisać hasło Canberra. Otwiera się okno Windows XP Mode – Windows Virtual PC. Dać widok – „pełen ekran”.
- Upewnić się, że przełącznik BIAS w obu kasetach ALPHA SPECTROMETER Model 7401 jest w pozycji OFF !
- Upewnić się, że przełącznik VACUUM BIAS INTER LOCK - z tyłu bloku pomiarowego u góry - jest w pozycji ON.
- Włączyć kasetę Model 2100 – prawa część bloku pomiarowego- przyciskiem POWER.
- „Przechodzimy” do komputera: podłączamy dwa porty USB (Canberra Multiport II i USB Ultra Pro) – zakładka USB w górnej środkowej części monitora – wybieramy opcję Dołącz (napis zmieni się na Zwolnij).
- Restartujemy Genie 2000: VDM Service Manager – ikona z symbolem A w pasku szybkiego uruchamiania (dół ekranu po prawej stronie) – klikamy na ikonkę A i wybieramy polecenie Restart service.

4.2 Instrukcja **odpompowania** komory pomiarowej w ALPHA SPECTROMETER

i **włączenia** napięcia na detektorze. (opracowanie dr Urszula Majewska)

- Wkładamy próbkę podaną przez Pracownika do komory pomiarowej – na poziom nr 1 – w **OBECNOŚCI PROWADZĄCEGO ZAJĘCIA** lub mgr. Soboty. Komora pomiarowa znajduje się za srebrnymi drzwiczkami nr 2.
- Po włożeniu próbki do komory spektrometru zamknąć drzwiczki, włączyć pompę próżniową:
  - Wyciągnąć zawór łączący pompę próżniową z komorą pomiarową - VALVE OPERATION, czyli wysuwamy go do pozycji PUMP i blokujemy w pozycji LOCK – obrót w lewo o 90 stopni – **PATRZ rysunek na panelu urządzenia.**
  - Włączamy pompę pod stołem – przełącznik z prawej strony do pozycji ON.
- Przełączamy przełącznik funkcyjny do pozycji VAC – 1sza od góry – zapala się czerwona dioda i na wyświetlaczu będzie możliwy podgląd wartości ciśnienia .
- Gdy ciśnienie p w komorze osiągnie wartość mniejszą niż 500μHg ($p < 500 \mu\text{Hg}$), można włączyć napięcie na detektorze przełącznikiem BIAS, przełączając go w pozycję ON. Napięcie podnosi się, miga czerwona dioda, a po dojściu wartości U do 40 V dioda przestaje migać.

UKŁAD JEST GOTOWY DO PRACY.

Napięcie na detektorze można podnieść tylko wtedy,

gdy wewnątrz komory pomiarowej panuje PRÓŻNIA !!!

4.3 Szczegółowy opis ćwiczenia (opracowanie dr Urszula Majewska)

4.3.1 Źródła wykorzystywane w trakcie przeprowadzenia eksperymentu:

Źródło Mixed Alpha nr SRS 84115-121 zawierające 4 izotopy: ^{234}U , ^{238}U , ^{239}Pu , ^{241}Am .

Tabela 1 zawiera informacje o izotopach znajdujących się w próbce używanej w ćwiczeniu do kalibracji energetycznej oraz ew. wyznaczenia aktywności tych radioizotopów (źródło kalibracyjne). Aktywności źródeł zostały określone przez producenta na dzień 04.08.2010, godzinę 12:00.

Tabela 1. Skład próbki złożonej z 4 izotopów, używanej do kalibracji detektora.

Nazwa próbki	Nazwa izotopu	Aktywność (Bq)	Wartość energii zakresu i centrum piku widocznego w widmie dla danego izotopu (keV)	Okres połowicznego zaniku $T_{1/2}$ (lat)
Mixed ALPHA Nr SRS 84115- 121	<i>U-238</i>	1.774	3900-4270 centrum piku: ~4085	$4.47 \cdot 10^9$
	<i>U-234</i>	1.777	4580-4860 centrum piku: ~4720	$2.46 \cdot 10^5$
	<i>Pu-239</i>	1.560	4950-5240 centrum piku: ~5095	$2.41 \cdot 10^4$
	<i>Am-241</i> <i>Będzie traktowany jako próbka nieznana</i>	1.724	5280-5600 centrum piku: ~5440	$4.326 \cdot 10^2$

4.3.2 Zebranie widma promieniowania α

1. Uruchomić program Apha Acquisition Analysis – ikona na pulpicie. Wejść w zakładkę w górnym pasku: File – Open Datasource – Detector – MP2_MCA2 – Open. Jeśli na ekranie będzie widoczne widmo ostatnio zbierane, należy je „wyczyścić”: Clear na panelu po lewej stronie. „Wyczyścić” też czerwone linie występujące w miejscach, gdzie były zaznaczone na czerwono piki – zakładka w górnym pasku: Display – ROIs – Clear All.
2. Zebrać widmo cząstek α emitowanych przez próbkę umieszczoną w komorze pomiarowej na pozycji nr 1:
  - Sprawdzić/ ustawić czas pomiaru na 900 sekund: zakładka w górnym pasku: MCA – Acquire Setup –Time Preset – wstawić 900, zaznaczona ma być jednostka Sec.
  - Uruchomić pomiar: START – lewa część ekranu.
  - Pomiar zakończy się automatycznie po upływie zadanego czasu.
  - Zapisać zebrane widmo pod nazwą „poz 1_widmo_data_nazwisko”.
  - Zaznaczyć obszary pików i ich centrum:

określamy rozciągłość ROI-a (ROI – region of interest), czyli obszaru definiującego pole danego piku. Włączamy: Expand On (lewy panel) lub wciskamy przycisk F8. Pod oknem, w którym zbiera się widmo, pojawi się drugie okno w innej skali. Jest na nim biały prostokąt (znaleźć białą pionową kreskę – to prawy bok tego prostokąta; pozostałe boki najczęściej „zlewają” się z osiami i są w tym momencie niewidoczne). Najedź tym prostokątem na obszar, który Cię interesuje (czyli obszar piku, na którym chcesz określić ROI). W oknie górnym pojawi się powiększenie tego obszaru – teraz dokładniej można określić granice ROI-a. Kliknij myszką w miejscu, gdzie zakładasz początek ROI-a i wciśnij CTRL i L (można też przeciągać znaczniki). Kliknij myszką w miejscu,

gdzie zakładasz koniec ROI-a i wciśnij CTRL i R. Litery L i R oznaczają odpowiednio Left (lewy) i Right (prawy). Wciśnij przycisk Insert z klawiatury. Obszar ROI-a zrobi się czerwony. Kształt pików jest gaussowski plus „ogon” z lewej strony. Najedź kursorem możliwie najdokładniej szczyt pików. Na dole ekranu jest panel, który zwykle ma tytuł: Time Info. Przyciskiem Prev przejdź do okna Marker Info.

- Spisać położenie centrum pików i położenia znaczników (markerów) lewego i prawego, pole pików z wartością błędów (Left marker, Right Marker, Centroid, Area) z zakładki Marker Info (dół ekranu). Można zrobić zrzuty ekranu, by wkleić je do sprawozdania - sprawdzić, czy dane są czytelne.

3. Wykonać kalibrację energetyczną:

- Wejść w zakładkę u góry ekranu: Calibrate -- Energy Full -- By Entry – wpisać energię szczytu pików - Energy (wartość z tabeli) oraz kanał - Channel położenia Centroid spisany przed chwilą -- i wciśnij Add.
- Powtarzamy te czynności dla wszystkich pików -- i wciśnij OK.
- Wyświetlić uzyskany wynik – kliknąć polecenie: Show.

Jeśli punkty są bardzo rozbieżne, próbujemy powtórzyć czynności po staranniejszym określeniu położenia centralnego markera w centrum pików określeniu. Wcześniej oczywiście trzeba usunąć wpisane poprzednio dane: *opcja Clear lub Delete* (proszę poszukać).

*Można zrobić zrzut widoku, który ukaże się po opcji Show, by mieć dane do sprawdzenia, czy Państwa obliczenia są poprawne. Zrzut **nie jest traktowany** jako element opracowania ćwiczenia !!*

ZMIANA PRÓBKII

Instrukcja **zapowietrzenia** komory pomiarowej i **obniżenia napięcia** w ALPHA SPECTROMETER.

Zmiana próbki:

Po wykonaniu pomiaru, gdy chcemy otworzyć komorę pomiarową, by zmienić próbkę, należy:

- wyłączyć napięcie na detektorze przełącznikiem BIAS – w pozycję OFF – napięcie prawie natychmiast schodzi do wartości bliskiej 0.

Przed zapowietrzeniem komory zdjąć napięcie z detektora!

- zapowietrzyć komorę **bez wyłączania** pompy:
  - ✓ wykonać czynności UNLOCK i VENT (patrz ilustracja na przedniej części komory próżniowej).
  - ✓ otworzyć drzwiczki komory próżniowej.
  - ✓ wyjąć próbkę kalibracyjną z pozycji nr 1

Napięcie na detektorze można podnieść tylko wtedy,

gdy wewnątrz komory pomiarowej panuje PRÓŻNIA !!!

Nie wolno wyłączać pompy, gdy w komorze panuje próżnia !

- włożyć próbkę na pozycję 13 lub wskazaną przez Prowadzącego.
- **Wykonać odpowiednie czynności zapowietrzenia komory i podniesienia napięcia – punkt 4.2.**
- Wyczyścić widmo – polecenie Clear w lewej części ekranu.
- Uruchomić pomiar: START – lewa część ekranu.
- Zapisać zebrane widmo pod nazwą „poz 13_widmo_data_nazwisko”.
- Spisać położenie centrum pików i położenia markerów, pole pików z wartością błędów z zakładki Marker Info (dół ekranu). Można zrobić zrzuty ekranu, sprawdzić, czy dane są czytelne.

Pomiary powtarzamy dla wszystkich pozycji próbki podanych przez Prowadzącego.

4.3.3. ZAKOŃCZENIE ĆWICZENIA:

Instrukcja zapowietrzenia układu pomiarowego ALPHA SPECTROMETER i wyłączenia napięcia na detektorze.

Wyjęcie próbki:

Po wykonaniu pomiaru, gdy chcemy otworzyć komorę pomiarową, by wyjąć próbkę, należy:

- wyłączyć napięcie na detektorze przełącznikiem BIAS – w pozycji OFF – napięcie prawie natychmiast schodzi do wartości bliskiej 0.
- zapowietrzyć komorę **bez wyłączania** pompy:
  - ✓ wykonać czynności UNLOCK i VENT (patrz ilustracja na przedniej części komory próżniowej).
  - ✓ otworzyć drzwiczki komory próżniowej, wyjąć próbkę, umieścić w opakowaniu i oddać Prowadzącemu lub mgr. Sobocie.

Koniec pomiaru:

- „Czyścimy” ekran – polecenie Clear po lewej stronie ekranu. „Czyścimy” czerwone paski na ekranie (gdzie były zaznaczone piki) – Display – ROIs –Clear All.
- Zamknąć program – File -- Exit
- Rozłączyć komputer z panelem pomiarowym: zakładka USB góra ekranu – kliknij na Zwolnij.
- Wyjść z XP Mode -- Akcja – Zamknij
- Wyłączyć komputer

- zapowietrzyć pompę przy otwartych drzwiczkach: wyciągnąć dźwignię VALVE OPERATION do pozycji PUMP.
- wyłączyć pompę – przełącznik do pozycji OFF
- wyłączyć blok pomiarowy -- przycisk POWER na panelu MODEL 2100 do pozycji 0

Przed zapowietrzeniem komory trzeba zdjąć napięcie z detektora!

Nie wolno wyłączać pompy, gdy w komorze panuje próżnia !

5. Opracowanie ćwiczenia (opracowanie dr Urszula Majewska)

5.1 Kalibracja energetyczna.

- a) Dane eksperymentalne przedstawić w tabeli. Wymagane informacje: pozycja próbki, nazwa pierwiastka, położenie lewego i prawego markera w kanałach, położenie centrum pików w kanałach, pole pików z błędem (czyli liczba zliczeń w pikach) spisane z okien Marker Info i czas pomiaru.
- b) Na podstawie spisanych danych zrobić wykres $E_{\text{teor}} = f(k)$ – kalibracja energetyczna. Określić równanie prostej $E_{\text{teor}} = a \cdot k + b$ oraz błędy współczynników a i b (wzory na a , b , S_a i S_b na regresję klasyczną znane są Państwu z 1 Pracowni fizycznej, ew. patrz „Pracownia fizyczna” H. Szydłowski). Dane z programu mogą służyć do sprawdzenia, czy nie popełnili Państwo błędu. Na wykresie ma być prosta o równaniu $E_{\text{teor}} = a \cdot k + b$ oraz proste uwzględniające błędy $\pm S_a$ i $\pm S_b$. Równanie prostej i błędy S_a i S_b poda program Excell i Origin.

5.2 Wyznaczenie wartości η (na podstawie wzoru 2) dla plutonu i obu uranów. Zrobić wykres zależności $\eta = f(E)$, gdzie E to energia szczytu pików. Znaleźć równanie tej prostej (teoretycznie powinna być to prosta równoległa do osi energii dla danej pozycji mierzonego źródła kalibracyjnego).

5.3 „Nieznane” źródło

Na podstawie spisanych danych dla 4 pików (A_m) – pole pików N , czasu pomiaru i obliczonej aktywności na dzień pomiaru obliczyć wartość η ze wzoru 2 oraz z równania prostej $\eta = f(E)$ z punktu 5.2 i porównać te wielkości, tj. obliczyć różnicę między nimi w %:

$$\Delta\eta = \frac{\eta_{wzor} - \eta_{prosta}}{\eta_{prosta}} * 100\%$$

5.4 Podsumowanie ćwiczenia / Wnioski.